

УДК 81'367

Н. В. Єршова

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ СПОЛУЧНИКОВИХ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ КОНСТРУКЦІЙ

Єршова Н. В. До проблеми розмежування сполучникових і безсполучникових конструкцій.

Матеріал статті містить узагальнений виклад наукових підходів до виокремлення, тлумачення і характеристики типів складних речень.

Ключові слова: складне речення, сполучникове речення, безсполучникове речення.

Єршова Н. В. К проблеме выделения союзных и бессоюзных конструкций.

Материал статьи содержит обобщённое изложение научных подходов к выделению, определению и характеристике типов сложных предложений.

Ключевые слова: сложное предложение, союзное предложение, бессоюзное предложение.

Ershowa N. V. To the problem of selection of the conjunction and unconjunction constructions.

Material of the article is contained by the generalized exposition of the scientific approach to a selection, determination and character of types of compound sentences.

Key words: compound sentence, conjunction sentence, unconjunction sentence.

Речення як основна синтаксична одиниця має своє формальне вираження. На цьому наголошував ще О. О. Потебня, зазначаючи, що «у будь-якому реченні слід розрізняти форму» [18, с. 72]. Формальні засоби синтаксичної організації речення становлять ту матеріальну основу, на якій має базуватися науковий аналіз синтаксичної структури речення, що є основою для встановлення загальної типології складної конструкції [13, с. 39; 24, с. 34].

В українському та зарубіжному мовознавстві загальноприйнятим є поділ складних речень на сполучникові складносурядні, складнопідрядні й безсполучникові конструкції [10; 19; 22; 24 тощо]. Однак, на думку І. Р. Вихованця, таке розмежування здійснено не в одній логічній площині, оскільки у формально-синтаксичному плані безсполучникові синтаксичні одиниці мають протиставлятися сполучниковим у всій їхній сукупності, тоді як з погляду диференціації синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень безсполучникові та сполучникові речення можуть перетинатися, охоплюючи тотожні синтаксичні

зв'язки і семантико-синтаксичні відношення [6, с. 347]. Дослідник виокремив клас сполучникових (складносурядні і складнопідрядні конструкції) і безсполучникових (складносурядні, складнопідрядні речення, конструкції з недиференційованим синтаксичним зв'язком) речень [6, с. 348–349]. Таку ж позицію обстоює А. П. Загнітко: формально-синтаксична структура складного речення формується сурядним, підрядним чи недиференційованим синтаксичним зв'язком. <...> Ці синтаксичні категорії дозволяють послідовно диференціювати відмінні типи складних речень за особливостями формальної і синтаксичної організації [10, с. 24]. Зазначені вище позиції науковців – це лише один з наявних у мовознавстві наукових підходів до проблеми диференціації сполучникових і безсполучникових речень, що свідчить про актуальність обраної теми.

На основі засобів оформлення синтаксичних зв'язків розрізняють сполучникові і безсполучникові складні речення. Залежно від характеру сполучників у межах сполучникових речень виокремлюють складносурядні і складнопідрядні конструкції, існування яких доведено в сучасній граматиці завдяки аналізу сполучникових елементів, семантичних відношень і структурних особливостей предикативних частин [22, с. 23; 24, с. 33].

У сучасному синтаксисі *складносурядним* називають тип складного речення, частини (предикативні конструкції) якого поєднано сурядним зв'язком. Складносурядне речення є структурою вищого синтаксичного рівня, мотивованою з комунікативно-інформативного погляду потребою вираження за допомогою формальних засобів відповідних семантико-синтаксичних відношень між предикативними конструкціями.

Визначенню статусу складносурядних речень, окресленню його структурних особливостей у мовознавстві приділено значну увагу, про що свідчать ґрунтовні дослідження В. В. Виноградова, П. Ф. Фортунатова, М. М. Петерсона, Л. С. Бархударова, Н. М. Васильєвої, А. П. Грищенко, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. В. Мірченка та ін. [2; 4; 5; 6; 10; 14; 15; 20; 21].

У лінгвістиці наявні різні підходи до витлумачення складносурядного речення. Так, у період становлення синтаксису як науки сурядні конструкції розглядали з погляду їхнього виникнення, вираження і відношення до складнопідрядних речень. Наприклад, В. В. Виноградов пропонував замість сурядності й підрядності говорити

про різні види щеплення речень, ступені їхнього залежності, що виражаються сполучниками та іншими граматичними засобами [5, с. 356]. М. М. Петерсон узагалі заперечував сурядність як явище, наголошуючи, що об'єктивні критерії не дають змоги відрізнити сурядність від підрядності [15, с. 34]. П. Ф. Фортунатов охарактеризував складносурядну конструкцію як таку, у якій не окреслено підрядність одного речення до іншого [21, с. 189].

На думку Л. С. Бархударова, сурядне речення не може бути визнане за одну одиницю, оскільки воно не об'єднане загальною предикацією та модальністю [2, с. 36]. Подібні теоретичні засади висловила і Н. М. Васильєва: «здатність утворювати одне складне речення виявляється тільки в підрядності, при якій одне речення є частиною іншого, входить до його складу» [4, с. 45–46].

Частина дослідників відзначають наявність у складносурядних конструкціях особливих формальних і семантичних ознак. У зв'язку з цим І. Р. Вихованець і М. В. Мірченко зазначають: складносурядні речення являють собою окремих клас синтаксичних утворень, диференційною ознакою яких є синтаксична рівноправність і граматична автономність поєднаних предикативних частин [6, с. 297; 14, с. 82]. На думку А. П. Грищенка, «для характеристики граматичної структури складносурядного речення досить важливим є питання про можливу кількість складових частин у ньому. Якщо граматична природа складнопідрядного речення допускає лише дві складові частини <...>, то на складносурядне речення відповідно до визначального принципу його структурної організації <...>, повністю поширюється можливість довільної кількості складових частин» [20, с. 295]. Однак автор зауважує, що «властиві складносурядним реченням різновиди значеннєвих відношень накладають обмеження на можливу кількість складових частин, хоч із синтаксичного погляду вони залишаються рівнозначними» [20, с. 296]. Ідеться про засоби вираження синтаксичного зв'язку у складносурядних реченнях – сполучники, специфікою яких є фіксованість позиції, здатність оформляти семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами конструкції [20, с. 297].

Формально-семантична організація складносурядної одиниці – це основа для виділення речень відкритої та закритої структури. Пор.: *Уже давно стояла ніч над землею і зорі виблискували з темного неба* (Панас Мирний); – *Еге ж, ти один не додумався, а ми гуртом додумались* (Є. Гуцало); *Або розумне казати, або зовсім мовчати* (Нар. творчість).

Сучасні витлумачення сурядності дозволили окреслити такі ознаки складносурядних конструкцій: наявність двох предикативних частин, поєднаних сурядним синтаксичним зв'язком, сполучникового зв'язку, встановлення семантико-синтаксичних відношень між предикативними компонентами речення [6, с. 297–298; 20, с. 235].

Складнопідрядним називають різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднано підрядним зв'язком [6, с. 314]. Розрізняють кілька підходів до класифікації складнопідрядних речень: логіко-граматичний, репрезентований дослідженнями М. І. Греча, Д. М. Овсяннико-Куликовського, Ф. І. Бусласва, Н. Д. Арутюнової та ін., формально-граматичний, представлений іменами П. Ф. Фортунатова, В. О. Богородицького, С. І. Абакумова, О. О. Шахмаова тощо, структурно-семантичний, окреслений у працях М. С. Поспелова, Г. Ф. Гаврилової, Є. В. Кротевича, І. Г. Чередниченка, К. Ф. Шульжука, А. П. Загнітка, М. С. Заборної, Л. В. Пономарьової та ін.

Логіко-граматичний підхід у вивченні складнопідрядної конструкції ґрунтується на ототожненні підрядної частини і члена речення. Підрядні компоненти поділяли на підрядні іменникові, прикметникові, обставинні і под., що конкретизують або компенсують відсутність певного члена речення у головній частині, дефінували як частину другого речення, в якому кожний із членів, крім присудка, може бути виражений конструкцією підрядною [3, с. 319].

Представники формально-граматичного напрямку намагалися з'ясувати природу підрядності, класифікувати складнопідрядні синтаксичні одиниці, спираючись на їхню структуру. У дослідженнях О. О. Шахматова неодноразово порушувалась проблема взаємозв'язку головної та підрядної частин, що може виражатися послідовністю частин, інтонацією, модальними змінами у формі присудків або головних членів, але в більшості випадків – сполучниками [23, с. 272]. Наприклад, П. Ф. Фортунатов витлумачив підрядну конструкцію як утворену не саму для себе, а для іншого речення, з яким воно поєднується [21, с. 88].

Загальноприйнятим у лінгвістиці є структурно-семантичний підхід, в основу якого покладено концептуальні ідеї логіко-граматичного й формально-граматичного підходів.

Так, на думку Є. В. Кротевича, складнопідрядна конструкція – це своєрідне складне синтаксичне ціле з двох взаємопов'язаних нерівноправних предикативних одиниць [12, с. 24]. За словами І. Г. Чередниченка, головний і підрядний компоненти мають кожен свою

внутрішню будову, але підрядним стає лише речення, підпорядковане засобами підрядного синтаксичного зв'язку другому реченню, при збереженні між ними синтаксичних меж [22, с. 29]. З цього приводу М. С. Поспелов зазначав, що підрядна частина може співвідноситись з головною в усьому обсязі, входити до її складу, приєднуючись до певного члена і розширюючи його [17, с. 144]. Інші дослідники витлумачують підрядну конструкцію як предикативну одиницю, що має певну категоріальну семантику і модально-часовий план вираження [7, с. 8].

На основі розгалуженої системи структурно-семантичної організації складнопідрядні речення становлять центральний тип складних речень, компоненти якого звичайно більш тісно пов'язані між собою, ніж у складносурядних синтаксичних одиницях [24, с. 33].

Структурно-семантичний підхід до трактування складнопідрядного речення є найбільш поширеним в українському синтаксисі; його ідеї покладено в основу концепції про триаспектну природу речення – його витлумачення у формальному, семантичному і комунікативному аспектах, що дозволило уточнити межі його структурно-семантичної організації [6, с. 133]. Особливу увагу приділено особливостям функціонування підрядної частини, що визначає формальну і семантико-синтаксичну організацію всієї конструкції. На думку Г. Ф. Гаврилової, підрядне речення має подвійну інформативність – «номінативну», «основану на його речовому реальному значенні», та «інформативність синтаксичного знака», «основану на семантико-синтаксичному та функціонально-синтаксичному значенні» [7, с. 93].

Інформативний аспект уможливлює встановлення підрядного синтаксичного зв'язку, що може бути непередбачуваним (вільним) і передбачуваним (прислівним) [6, с. 313; 9, с. 103]. Непередбачуваний зв'язок визначає детермінантний тип складнопідрядних речень [6, с. 313]: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі віця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський); *Нащо й клад, коли в сім'ї лад* (Нар. творчість). Передбачуваний підрядний зв'язок «зумовлений властивостями підпорядковуючого слова», на його основі виділяють речення прислівного типу [Так само]: *Небо, яке засіяли зорі, чудово заблищали* (І. Нечуй-Левицький); *Вітрук зрадів, що Клавдія Михайлівна зразу ж і забула про його обіцянку подарувати дочці щеня німецької вівчарки* (Є. Гуцало).

Безсполучниковим називають складне речення, у якому предикативні частини поєднані без сполучників і сполучних слів.

Безсполучникові і сполучникові речення близькі як складні синтаксичні одиниці, що виконують комунікативну функцію, але вони відрізняються засобами вираження думки. Синтаксична семантика безсполучникового речення спирається на лексико-семантичні відношення предикативних частин. Його оформлення залежить від лексичних елементів на межі частин, відношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, порядку розташування предикативних компонентів, інтонації [8, с. 45]. Як зауважила Л. О. Кадомцева, у безсполучниковому реченні помітно зростає роль інтонації, оскільки вона перетворюється на основний засіб зв'язку між частинами, вираження семантичних відношень, а іноді – розмежування типів речень. Подібно до того, як сполучник конкретизує речення в сполучниковій формі, інтонація виконує аналогічну роль у безсполучниковій [11, с. 27].

Проблему безсполучниковості висвітлено у працях О. О. Потєбні, Ф. І. Буслаєва, М. М. Петерсона, В. В. Виноградова, О. М. Пешковського, М. С. Поспєлова, Н. Ю. Шведової, В. В. Бабайцевої, О. С. Мельничука, С. І. Дорошенка, І. Р. Вихованця та ін. [1; 3; 5; 6; 8; 13; 15–19].

Вивчаючи походження безсполучникових конструкцій, М. М. Петерсон і О. О. Потєбня наголошували на «давнішності» безсполучниковості [15, с. 109; 18, с. 258].

На думку Ф. І. Буслаєва, безсполучникові складні речення – це ті самі складносурядні і складнопідрядні конструкції, але з пропущеними або опущеними сполучниками [3, с. 45]. В. В. Виноградов, зіставляючи структурні й семантичні засоби вираження сполучникових і безсполучникових речень, зазначав про можливість синонімії між цими типами синтаксичних одиниць [5, с. 389]. «Однак, – зауважував автор, – коло відношень, що виражають безсполучникові речення, не збігається з відповідними функціями складносурядних і складнопідрядних речень» [Там же]. Таку ж думку висловив О. М. Пешковський: «безсполучниковість, якщо навіть і виокремити в ній відтінки підрядності та сурядності, слід у будь-якому випадку відділити від справжньої сполучникової сурядності та підрядності, оскільки синтаксична форма безсполучникового речення характеризується певним інтонаційним типом, що виражає семантичні відношення між предикативними компонентами конструкції» [16, с. 447, 470–472]. В окремих типах складних синтаксичних одиниць за ознакою особливого

зв'язку складних частин і специфічної форми реалізації граматичних значень виділив безсполучникові речення і М. С. Поспелов [17, с. 344].

На думку С. І. Дорошенка, при безсполучниковому типу зв'язку, «як способі формально-синтаксичної пов'язаності компонентів», реалізуються певні граматизовані елементи, що виконують важливі конструктивні функції в граматичному оформленні складного речення [8, с. 133]. В. В. Бабайцева відзначає інтонаційно-семантичний і парадигматичний зв'язки, що поєднують самостійні предикативні частини безсполучникової конструкції [1, с. 176].

У синтаксичній науці наявний підхід, що відзначається радикальністю розв'язання проблеми реченнєвості безсполучникових речень. Згідно з ним безсполучникові конструкції розглядають поза межами складного речення, кваліфікують як безсполучникові складні поєднання текстового характеру, що не мають граматичних оформлювачів рівних граматичній значимості сполучникових засобів [24, с. 33]. У той же час дослідники не заперечують можливість семантичної співвіднесеності безсполучникових речень зі сполучниковими синтаксичними одиницями. За твердженням авторів академічного видання «Русская грамматика» (1980), структурно-семантичні відношення між частинами безсполучникових конструкцій близькі до відношень у складному реченні з засобами сурядного чи підрядного зв'язку [19, с. 635].

На думку А. П. Загнітка, співвідношення сполучникового і безсполучникового типів зв'язку – визначальна функціональна особливість безсполучникових конструкцій [9, с. 129]. Безсполучникові речення можуть співвідноситись зі складносурядними конструкціями за умови семантичної рівноправності предикативних частин. У випадках же змістової залежності безсполучникові синтаксичні одиниці синонімічні зі складнопідрядними реченнями [24, с. 32]. Цієї ж позиції дотримується і А. П. Грищенко. У зв'язку з виокремленням безсполучникових складних речень, співвідносних зі складносурядними сполучниковими, дослідник зауважує: «У таких випадках особливої ваги набувають ознаки внутрішньо-синтаксичної організації складових частин, поєднаних у складні конструкції без участі сполучників. Як важливі делімітаційні показники тут виступають видо-часові форми дієслів-присудків, єдність ситуації <...>, можливість або неможливість продовження ряду нанизуваних складових частин» [20, с. 327]. Відзначаючи безсполучникові речення як багатопланові щодо властивих їм значеннєвих відношень складні конструкції, А. П. Грищенко наголошує,

що найбільш типовими і поширеним в усному та писемному мовленні є речення з різними відтінками детермінативних зв'язків, співвідносних зі складнопідрядними реченнями з об'єктно-з'ясувальними та обставинними залежними частинами [20, с. 335].

За переконанням І. Р. Вихованця, на семантичному рівні зі сполучниковими конструкціями співвідноситься лише незначна частина безсполучникових речень: безсполучникові складносурядні і безсполучникові складнопідрядні синтаксичні одиниці, що є периферіями в межах безсполучникової системи зв'язку. Безсполучникові складносурядні речення функціонують у сфері складносурядних конструкцій з часовими відношеннями між сурядними частинами; безсполучникові складнопідрядні речення – тільки у сфері прислівного підпорядкування [6, с. 304, 322] Наприклад: *Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють; між ярами над ставами верби зеленіють* (Т. Шевченко); *Небо раптом нахмурилось, місяць ліг за хмару, засіяв тихий сніг* (Г. Тютюнник); *Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морю* (Леся Українка); *А ще пам'ятаю: спускала на воду кораблик* (Л. Костенко). Основна і типова частина безсполучникових складних речень – це конструкції закритої структури, предикативні частини яких поєднано недиференційованим синтаксичним зв'язком [6, с. 348–349]. Наприклад: *Маляр дає нам враження кольорів, поет викликає тільки спомини кольорів* (І. Франко); *Зацебетав соловейко – пішла луна гаєм* (Т. Шевченко).

На основі сучасного витлумачення безсполучниковості визначальними ознаками безсполучникових конструкцій називають наявність двох (і більше) предикативних частин, відсутність сполучних засобів синтаксичного зв'язку, встановлення семантичних відношень між предикативними компонентами речення [6, с. 281–284].

Отже, в основу розмежування сполучникових і безсполучникових конструкцій покладено їхні формально-синтаксичні ознаки.

У мовознавстві наявні різні підходи до формально-граматичного плану вираження сурядності. В українському синтаксисі складносурядне речення розглядають як різновид складної конструкції, дві чи більше предикативних частин якої поєднано сурядним зв'язком і мають своєрідні структурно-семантичні ознаки.

Проблему статусу й особливостей складнопідрядних синтаксичних одиниць представлено в мовознавстві кількома підходами (логіко-граматичним, формально-граматичним, структурно-

семантичним). В основу сучасного витлумачення складнопідрядного речення покладено концептуальні ідеї структурно-семантичного напрямку, що дозволяють окреслити формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні рівні організації складнопідрядної конструкції.

У синтаксисі під безсполучниковими реченнями розуміють синтаксичні одиниці, що мають власну структурно-семантичну організацію. На основі формально-синтаксичних ознак і, почасти, семантико-синтаксичних відношень виокремлюють безсполучникові складносурядні, складнопідрядні речення і конструкції з недиференційованим синтаксичним зв'язком.

Література

1. Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1979. – 270 с.
2. Бархударов Л. С. К проблеме структуры сложного предложения / Л. С. Бархударов, В. Г. Колшанский // Сб. статей по языкознанию. – М., 1958. – 52 с.
3. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка : Синтаксис. / Ф. И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
4. Васильева Н. М. Структура сложного предложения / Н. М. Васильева. – М., 1967. – 299 с.
5. Виноградов В. В. Сложносочинённые предложения в современном русском языке / В. В. Виноградов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 355–397.
6. Вихованець І.Р. Граматика української мови : Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
7. Гаврилова Г. Ф. Усложнённые сложные предложения в русском языке / Г. Ф. Гаврилова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1979. – 228 с.
8. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко – Харків : Вища школа. Вид-во при Харківському ун-ті, 1980. – 151 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.
10. Загнітко А. П. Типологія семантико-синтаксичних відношень / А. П. Загнітко // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып. 3. – Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1997. – С. 22–34.
11. Кадомцева Л. О. Інтонація як засіб граматичної оформленості безсполучникових речень / Л. О. Кадомцева // Синтаксична будова української мови. – К., 1968. – С. 26–35.
12. Кротевич Є. В. Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові / Є. В. Кротевич // Українська мова в школі. – 1952. – № 1. – С. 17–29.
13. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук – К. : Наукова думка, 1966. – 324 с.
14. Мірченко М. В. Категорія сурядності / М. В. Мірченко // Українська мова. – 2002. – №4. – С. 80–89.
15. Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка / М. Н. Петерсон. – М. ; Пг. : Госиздат, 1923. – 131 с.

16. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
17. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 344 с.
18. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т. 4. – Вып. 2. – М. : Просвещение, 1985. – 406 с.
19. Русская грамматика / [под ред. Н. Ю. Шведовой] : в 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. – 710 с.
20. Синтаксична концепція Арнольда Грищенка: вибране / [упор. : І. В. Дудко, Ю. С. Макарець; ред і авт. вступ. ст. М. І. Степаненко]. – К., 2011. – 456 с.
21. Фортунатов Ф. Ф. Избранные произведения : в 2-х т. / Ф. Ф. Фортунатов. – М. : Учпедгиз, 1957. – Т. 2. – 456 с.
22. Чередниченко І. Г. Складнопідрядне речення в сучасній українській мові / І. Г. Чередниченко. – Чернівці : Вид-во Чернівецького ун-ту, 1959. – 134 с.
23. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [Изд-во 2-е: Учпедгиз]. – Л., 1941. – 620 с.
24. Шульжук К. Ф. Складні елементарні і багатокomпонентні речення / К. Ф. Шульжук // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 31–35.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2012 р.